

УДК 94(477):379.8«1920/1930»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-1-4>

Віктор ДОЦЕНКО,
orcid.org/0000-0003-1131-1675
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) dozenkov@ukr.net

Микола ВИГОВСЬКИЙ,
orcid.org/0000-0002-2874-5528
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) zholobb@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВЯТКОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ ГРЕКІВ УКРАЇНИ ПІД ТИСКОМ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ У ПЕРІОД 20–30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкриваються особливості трансформації святкової обрядовості в середовищі грецької етнічної меншини у період 20–30-х років ХХ століття. Подано характеристику реформ, які проводила радянська влада задля утвердження у людей вигідного для себе способу мислення. Розкрито особливості світоглядної кризи, у якій опинилися представники грецької етнічної меншини внаслідок потоку реформ та руйнації усталених форм дозвілля та святкування. Після встановлення радянської влади розпочалася потужна агітація задля прищеплення всім громадянам нового «радянського» способу мислення. Святкові обряди та традиції стали однією із основних мішеней, оскільки містили в собі багато культурних та релігійних елементів, які намагалися викоринити радянська агітаційна машина. Народні традиції були перепорою, яка стояла на шляху швидкого прищеплення нових ідеалів, тому дуже швидко радянська влада розгорнула агресивний наступ на них, забороняючи, знецінюючи чи підмінюючи традиційні елементи святкової обрядовості грецької етнічної меншини. У дослідженні розкрито особливості наступу більшовицької ідеології на релігійні звичаї та обряди, які довгий час були елементом, що дозволяв грекам зберігати свою ідентичність. Розкриваються особливості підміни традиційних свят та обрядів новими більшовицькими відповідниками, які мали на меті замінити звичні традиції та прищепити інтеграцію грецької етнічної меншини до комуністичного загалу. Проліковано процес заміни традиційної святкової грецької культури штучно насаджуваною радянською культурою.

Практичне значення даної статті полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані у процесі підготовки наукових матеріалів стосовно грецької етнічної меншини та комплексних матеріалів присвячених вивченню меншин, що мешкають на території України. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні статей, монографій, дисертаційних досліджень науковцями та викладачами ВНЗ та наукових установ, а також приватними дослідниками, аспірантами та студентами.

Ключові слова: грецька етнічна меншина, радянська влада, святкова обрядовість, антирелігійна пропаганда.

Viktor DOTSENKO,
orcid.org/0000-0003-1131-1675
Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of World History and Archaeology
Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov
(Kyiv, Ukraine) dozenkov@ukr.net

Mykola VYHOVSKY,
orcid.org/0000-0002-2874-5528
Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of World History and Archaeology
Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov
(Kyiv, Ukraine) zholobb@gmail.com

TRANSFORMATION OF THE HOLIDAY RITUALS OF THE GREEKS OF UKRAINE UNDER THE PRESSURE OF THE SOVIET TOTALITARIAN SYSTEM IN THE PERIOD OF THE 20–30S OF THE XX CENTURY

The article reveals the peculiarities of the transformation of holiday rites in the environment of the Greek ethnic minority in the period of the 20s–30s of the 20th century. The description of the reforms carried out by the Soviet authorities in

order to establish a beneficial way of thinking in people is presented. The peculiarities of the worldview crisis in which the representatives of the Greek ethnic minority found themselves due to the flow of reforms and the destruction of established forms of leisure and celebration are revealed. After the establishment of Soviet power, a powerful campaign began to instill a new «Soviet» way of thinking in all citizens. Festive rites and traditions became one of the main targets, as they contained many cultural and religious elements that the Soviet propaganda machine tried to eradicate. Folk traditions were an obstacle that stood in the way of the rapid instillation of new ideals, so very quickly the Soviet authorities launched an aggressive attack on them, banning, devaluing or replacing the traditional elements of the holiday rituals of the Greek ethnic minority. The peculiarities of the attack of the Bolshevik ideology on religious customs and ceremonies, which for a long time were an element that allowed the Greeks to preserve their identity, were revealed. The peculiarities of the replacement of traditional holidays and ceremonies with new Bolshevik substitutes, which were intended to replace the usual traditions and accelerate the integration of the Greek ethnic minority into the communist community, are revealed. The process of replacing traditional festive Greek culture with artificially planted Soviet culture was followed.

The practical significance of this article is that its materials can be used in the process of preparing scientific materials about the Greek ethnic minority and comprehensive materials devoted to the study of minorities living in the territory of Ukraine. Research materials can be used when writing articles, monographs, dissertation studies by scientists and teachers of universities and scientific institutions, as well as private researchers, graduate students and students.

Key words: *Greek ethnic minority, Soviet power, holiday rituals, anti-religious propaganda.*

Постановка проблеми: Вивчення історії етнічних меншин є надзвичайно актуальним і має важливе значення з кількох ключових точок зору, враховуючи сучасний соціокультурний, політичний та економічний контекст. Період 20-30-х років ХХ століття став часом важких випробувань для всіх громадян, що мешкали на території України в той час. Грецька етнічна меншина не стала виключенням. Хвиля реформ та нововведень, нав'язаних радянською владою, вдарила по традиційному укладу життя меншини, руйнуючи усталені норми та звичаї. Святкова обрядовість, як одна із важливих віх повсякденного життя та дозвілля людей, також зазнала незворотних змін. Історія грецької етнічної меншини на теренах України є складовою історії нашої держави. Для повноцінного розуміння історичних процесів, що відбувалися в Україні, та задля недопущення помилок минулого особливо актуальним є дослідження історичних процесів, які мають безпосереднє відношення до нашого минулого.

Аналіз досліджень. До дослідження різних аспектів буття грецької етнічної меншини в Україні зверталось чимало українських науковців. Останнім часом значний внесок в історіографію питання було внесено такими науковцями як А. Гедьо, Л. Якубова, І. Пономарьова, М. Араджионі, С. Арабаджи, С. Новікова, В. Піскіжова, С. Чернухін, В. Волониць та інші.

Мета дослідження. Метою дослідження є характеристика процесу наступу радянської тоталітарної системи на традиційну святкову обрядовість греків України, що стало причиною руйнації усталених форм відпочинку, дозвілля та святкування, а також призвело до втрати неповторної етнічної вираженості грецької етнічної меншини.

Виклад основного матеріалу: Вивчення святкової обрядовості є важливим компонентом дослідження етноменшин. У ній можна простежити звичаї, традиції, ментальність та культуру досліджуваної меншини. Святкова обрядовість грецької меншини на початку ХХ століття була важливим індикатором етнонаціональної неповторності

та мала яскравий колорит. Із встановленням радянської влади розпочався наступ на традиційні елементи життя представників усіх етносів, що мешкали на території УСРР. На прикладі руйнації традиційної святкової обрядовості можна простежити як під тиском радянського тоталітарного режиму відбувалася руйнація традиційного світогляду грецької етнічної меншини, що мешкала на території України.

У період 20–30-х років ХХ століття радянська влада активно втручалася у всі сфери життя населення. Найбільший осередок грецької етнічної меншини у Приазов'ї також відчув втручання, оскільки під виглядом національної політики коренізації радянська влада намагалася прищепити нові стандарти життя, просякнуті більшовицькою ідеологією. Радянська еліта розуміла, що має створити засоби впливу на громадян, задля привнесення у суспільство повністю нового комуністичного набору традицій та світоглядних установок. Потужна агітаційна кампанія, репресивна політика, політизація всіх сфер життя були ключовими інструментами радянської влади на цьому шляху.

У регіоні, де мешкало найбільше греків – Приазов'ї, приблизно до середини 20-х років ХХ століття села все ще залишалися осередками яскраво вираженої етнічності. Стрімка політизація суспільства, яка ширилася повсюдно, дещо гальмувалася тут і повсякденність певний час не зазнавала істотних змін. Проте, чим далі, тим швидше до звичного повсякдення грецького селянина вривалися нововведення комуністичної ідеології (Трейтяк, 2022: 43).

Важливим елементом, який підтримував та зберігав традиції був обряд. Обряд із часом пройшов довгий період еволюції та втратив свою релігійно-ритуальну основу, проте продовжував залишатися звичним явищем, яке зберігало у собі етнокультурну відмінність етносу. Святкові заходи, які проводилися грецьким етносом були проявом яскравої художньо-творчої обрядовості. Вони поділялися на релігійні та світські. В той же час обрядово-святкові дії відрізнялися своєю гнучкістю, так у греків

Приазов'я на початок ХХ століття в обрядовості було чимало як своїх унікальних елементів, так і запозичених від сусідніх етносів.

Радянська влада, розуміючи про необхідність створення нового набору комуністичних обрядів та традицій, які мали стати заміниками релігійних традицій, розгорнула пропаганду нового «соціалістичного» способу мислення. Радянські преса та радіо почали вихвалити суботники та недільники, які прийшли на зміну святковому візиту до церкви; партійні засідання та збори набували все більшої ваги та ставали основною темою обговорення звичайного громадянина. Організувалися спеціальні заходи, такі як народні суди, де показово засуджувалися будь які дії направлені проти громадськості та проти комуністичного способу життя. Усі культосвітні установи займалися радянською пропагандою і поширювали лише комуністичні гасла, настрої та антирелігійні заклики (Якубова, 1999: 53).

Одним із найважливіших напрямків діяльності комуністичної влади стало впровадження загальнодержавних свят та радянської обрядовості. Такі свята мали на меті зафіксувати основні моменти радянської культури і закріпитися у народі на довгий час. Заміна традиційних свят та впровадження нових форм дозволяло було одним із пріоритетних завдань радянської влади. Такі свята ставали формою комунікації між владою та суспільством. Радянська влада намагалася знищити традиційне, нашаровуючи радянсько-побутову основу у обрядовості та традиціях дозволяло (Киридон, 2017: 11).

У 1922 році за Кодексом законів про працю, який був прийнятий спочатку в РСФСР, а потім у точній відповідності і в УСРР, проголошувалися так звані «червоними» днями такі дати: 1 січня – Новий Рік; 2 січня – день 9 січня 1905 р.; 12 березня – день повалення самодержавця; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 травня – день Інтернаціоналу; 7 листопада – день Пролетарської Революції. У 1928 році Постановою ВЦВК, РНК РРФСР від 30.07.1928 р. «Про зміну статей 111 та 112 Кодексу законів про працю РРФСР» було визначено новий перелік так званих «червоних» днів: 1 січня – Новий рік, 22 січня – день 9 січня 1905 р.; 12 березня – день повалення самодержавства; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 і 2 травня – день Інтернаціоналу; 7 і 8 листопада – річниця Жовтневої революції (Киридон, 2017: 13).

Для радянських діячів та пропагандистів було розроблено так званий «Календар комуніста», в якому був зібраний перелік усіх святкувань та дат, що були затверджені новою владою. В цьому виданні надавалася інформація про походження нових радянських свят. Для витіснення церковних свят пропагандисти використовували різноманітні

засоби, такі як популяризація діяльності клубів на час церковних свят, введення альтернативи, підкреслення важливості комуністичних свят тощо.

Протягом 20-х років ХХ століття у тих випадках, коли радянські свята збігалися з релігійними, то проведенню святкування приділялася особлива увага. В таких випадках партійне керівництво наголошувало на необхідності віддавати перевагу саме радянському святу, влаштовуючи масові вуличні розваги та святкування, задля привернення уваги людей та популяризації саме радянського способу відпочинку. Під час таких мітингів рекомендувалося «підкреслювати різницю між пролетарським святом і релігійним» (Киридон, 2017: 14).

У період 20-х років ХХ століття також відбулися і докорінні зміни у ритуалах, які супроводжували укладення шлюбів. Після введення радянською владою реєстрації шлюбів у загсах, люди поступово все частіше відмовлялися від минулих традицій. У селах все ще досить частими були випадки, коли молоде подружжя зверталося до священика. Стали поширеними випадки, коли подружжя спочатку направлялося до сільради для реєстрації шлюбу, а потім йшли до священика для того щоб повінчатися. Люди, звичні до усталених традицій не могли забути їх зовсім швидко, проте радянська пропаганда робила усе можливе задля цього. Почали з'являтися випадки, коли під впливом радянської пропаганди наречені проводили «радянське» весілля, влаштовуючи шлюбну церемонію у сільбуді (Якубова, 2011: 106). Зрештою утворилося кілька видів шлюбів: традиційного грецького шлюбу з вінчанням, шлюби нового зразка, без вінчання та з розписом, та політизованих, так званих, червоних шлюбів. Поступово відбувався злам у процесі проведення шлюбного обряду. На такі «червоні» весілля приїздили партійні керівники з міста, реєстрацію шлюбу проводили в сільраді, виступали з привітаннями та дарували портрети, книжки. В деяких селищах проводилися і так звані «червоні» заручини.

Інші свята та комплекс пов'язаних із ними традицій також відчували на собі тиск радянських реформ. Пропаганда, розгорнута радянською владою охопила всіх і вся, у містах та селах активно велася політ-просвітницька робота. Створювали гуртки, бригади, агіт-загони, які активно займалися пропагандою радянського способу життя. Подібні колективи проводили агітаційну роботу серед різних груп населення – селян, робітників, жінок, молоді.

Тривала поступова заміна супровідних елементів святкування. Так, у грецьких селах раніше були поширені обряди сватання, на яких наречений міг вислати дівчині невеликий подарунок, який повинен був показати як саме ставиться до нього дівчина. Дівчина, якщо була згодна, то посилала у відповідь хустку. Саме сватання відбувалося у вигляді святкового візиту із подарунками для заручин, який

ретельно обирали і який мав показати статус сім'ї. Подарунок складали у рушник, проводилася урочиста трапеза, яку супроводжувала грецька традиційна музика. В день весілля наречену святково вбирали, оперізували поясом, при цьому подружки нареченої співали пісень (Пономарьова, 2007: 137). Під наступом радянської пропаганди більшість цих елементів поступово відходило у минуле. Наречені дуже часто не дотримувалися старих звичаїв, більше того, вони могли і не питати згоди батьків, у родинях часто виникали конфлікти поколінь, оскільки молоді люди швидше піддавалися пропаганді і не бажали дотримуватися усталених традицій. Таким чином, сукупність традиційних елементів, що супроводжували грецькі обряди також ставала все рідше використовуваною.

Інші традиційні свята греків також зазнавали впливу пропаганди. У звітах про стан релігійності в середовищі грецької етнічної меншини наприкінці 20-х років ХХ століття можна знайти відомості про те що всередині грецької меншини досить високою була релігійність серед жінок. Повідомлялося про те, що у дні церковних свят траплялися випадки коли в грецьких районах цілі артїлі не виходили на роботу і влаштовували святкування, що у греків іменувалося «панаїром».

Радянська влада проголосила курс на впровадження ідей радянської сім'ї, задля того, щоб викоренити традиції. Акцентувалася увага на важливості створення «правильної» радянської сім'ї, яка мала виховувати типового радянського громадянина і стати ланкою у новому комуністичному суспільстві (Журба, 2002: 116). Поступово в грецьких селах зменшувалася роль батьків у формуванні нового подружжя, почастишали випадки шлюбів з представниками інших меншин. Змінився вигляд весільного дійства, спостерігалася тенденція до швидкого зростання громадянських шлюбів. Поменшала кількість народних традицій і обрядів, які виконувалися на свята.

Святкова частина селянської культури, яка включала в себе календарну обрядовість також зазнала руйнації. Певний час населення все ще продовжувало відзначати традиційні православні свята. Повідомлялося про випадки, коли робітники за можливості відмовлялися виходити на роботу в різдвяні дні, при цьому вигадуючи найрізноманітніші причини. Також відомо про те, що аж до початку 30-х років у багатьох селах, а подекуди навіть в містах, відбувалися святкування Великодня.

У рамках боротьби з церковними святами Виконбюро Всеукраїнської ради спілок безвірників у 1929 році запропонувало такі заходи як заміну святкових дат на радянські свята: пропонувалося ввести нові революційні та побутові свята: день Оборони країни (річниця Червоної армії), дні робітничі, кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо (Киридон, 2017: 23).

На початку 1930-х років радянська влада проголосила посилений наступ на церкву та релігійні обряди, які досі були вкорінені в народі. Після проголошення другої п'ятирічки, яка мала стати періодом повного знищення релігії в Радянському Союзі, розпочалися знесення церков, демонтажі дзвонів. Усі церковні свята, які до того часу ще відмічалися у народі, заборонялися на зборах колгоспників. Для того, щоб швидше витіснити релігійні обряди розпочалося запровадження комуністичних обрядів-замінників, які повинні були витіснити звичні свята та традиції. Наприклад, замість хрестин почали проводити так звані «октябрини». Почастішали випадки коли дітям давали не православні імена, а називали їх в честь комуністичних діячів, подій, давали імена закордонного зразка (Якубова, 2011: 96).

Партійні ідеологи радянського режиму небезпідставно розуміли важливість введення альтернативи тим святам, від яких вони хотіли відучити населення. Саме тому створювалися робітничі клуби, які мали завдання вести агітацію та стати для пересічного громадянина новим центром дозвілля, позбавивши впливу релігійної громади. В таких клубах проводилися громадські, ідейно «правильні» святкування які зовсім не випадково припадали на Різдво, Хрещення або інші церковні свята. У періодичній пресі з'являлися анонси, заклики «дати бій Різдву», «не справляти попівських свят» і подібне. Для привернення уваги у клубах демонстрували кіно, вистави, танці, словом намагалися зробити програму цікавою для звичайного громадянина (Гасвська, 2013: 154).

Починаючи з 1930 року спостерігався відхід від святкування Великодня. Все більше колгоспів повністю працювали без перерви на святкування. Багато людей з новостворених грецьких районів брали участь у антирелігійних заходах, які організовувалися радянським керівництвом. Створювалися навіть колективні господарства, у назвах яких підкреслено зазначалося «безвірник» і тому подібне.

Радянське керівництво розуміло важливість агітації насамперед молоді, як верстви населення, що швидше піддається пропаганді а також як активної частки громадян. У одній із постанов Секретаріату ЦК КП(б)У наголошувалося: «Необхідна боротьба за молодь, якою прагне заволодіти церква» (Киридон, 2017: 21).

Таким чином масштабний наступ радянської ідеології спричинив розкол у ідеології людей. Значною була частина людей, які швидко відмовилися від традицій і стали носіями комуністичної ідеології, в той же час чимало людей продовжувало слідувати традиціям і відмічати православні свята. Радянська система, вводячи систему заміників релігійним святам, досягла значного успіху, проте повноцінний відхід населення від релігії

став можливим лише в 30-ті роки ХХ століття, коли було проголошено наступ на церковне життя, та репресовано значну частину духовництва. Система святкування була уніфікована і представники грецької етнічної меншини вже зовсім не відрізнялися від звичайного радянського селянина.

Висновки. Руйнування звичного ритму повсякденного життя, паралельне співіснування двох наборів традицій спричинило розкол у суспільстві та подекуди парадокси суспільного життя. Агресивна пропаганда, спираючись на репресивний апарат, зрештою досягла свого і

грецьке населення перейшло до системи комуністичних поглядів, звичаїв та традицій, втрачаючи свій неповторний колорит. Цілеспрямована політика усунення церкви від життя громадян не відразу принесла результат, але зрештою змогла стати одним із важелів, який допомагав виховати «громадянина радянського зразка».

В умовах формування нової дійсності відбулася масштабна трансформація святкової обрядовості грецької етнічної меншини. На зміну релігійним правилам та традиціям прийшли штучні радянські замітники, які поступово укорінювалися в народі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаєвська Т. І. Державні радянські свята: історикокультурологічний аспект. *Культурологічна думка*. 2013. Вип. 6. С. 153-159.
2. Журба М. Етнонаціональні та міжнаціональні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-рр. ХХ ст.). К., Науковий світ. 2002. 498 с.
3. Киридон А. М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920-1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 5-20.
4. Обидьнова О.В. Культурне відродження греків Приазов'я в 20-30 ті роки ХХ століття. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція*. Маріуполь, 1999. С. 427-430.
5. Пекарчук В. Роль традицій у розвитку самобутності етноменшин України: тенденції 1990-2000-х років. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Вип. 3.38(110). С.22-27.
6. Пономарьова І. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекти трансформації традиційної культури: дис. д-ра істор. наук: 07.00.05. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 424 с.
7. Слущка Ю. Від Божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах. *Філософія*. Липень-серпень 2013. №4 (124). С. 166-170.
8. Трейтяк Д.В. Руйнування традиційного світогляду греків України в умовах більшовицького тоталітарного режиму в 20-30-ті роки ХХ століття. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2022. №53. с. 41-46.
9. Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. К.: Інститут історії України, 2011. 339 с.

REFERENCES

1. Haievskaya T. I. (2013) Derzhavni radianski sviata: istorykokulturolohichniy aspekt [State Soviet holidays: historical and cultural aspect]. *Cultural thought*. Issue 6. P. 153-159. [in Ukrainian].
2. Yakubova L.D. (2011) Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoi Ukrainy u mizhvoiennu dobu [Everyday life of ethnic minorities in Soviet Ukraine in the interwar period]. K.: Institute of the History of Ukraine. 339 p. [in Ukrainian].
3. Kyrydon A. M. (2017) Indoktrynatsiia radianskosti: obriadovo-sviatkovyi kanon yak marker formuvannia ateizovanoho suspilstva (1920-1930-i rr.) [Soviet indoctrination: ritual and festive canon as a marker of the formation of an atheistic society (1920-1930s)]. *Uman antiquity*. Issue 3. P. 5-20. [in Ukrainian].
4. Obydonova O.V. (1999) Kulturne vidrozhennia hrekiv Pryazovia v 20-30 ti roky XX stolittia [Cultural revival of the Greeks of the Azov region in the 20s and 30s of the 20th century]. *Ukraine – Greece: historical heritage and prospects for cooperation*. Scientific Conference. Mariupol. P. 427-430. [in Ukrainian].
5. Pekarchuk V. (2014) Rol tradytsii u rozvytku samobutnosti etnomenshyn Ukrainy: tendentsii 1990-2000-kh rokov [The role of traditions in the development of the identity of ethnic minorities of Ukraine: trends of the 1990s-2000s]. *Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynskyi MNU*. Vol. 3.38(110). P.22-27. [in Ukrainian].
6. Ponomarova I. (2007) Hreky Pryazovia: etnonatsionalni protsesy v aspekty transformatsii tradytsiinoi kultury [The Greeks of the Azov region: ethno-national processes in aspects of the transformation of traditional culture]: diss. Dr. History Sciences: 07.00.05. Kyiv. national Taras Shevchenko University. [in Ukrainian].
7. Slutska Yu. (2013) Vid Bozhestvennoho do myrskoho: tradytsii ta innovatsii v radianskykh rytualakh [From the Divine to the Worldly: Traditions and Innovations in Soviet Rituals]. *Philosophy*. No. 4 (124). P. 166-170. [in Ukrainian].
8. Treitiak D.V. (2022) Ruiuвання tradytsiinoho svitohliadu hrekiv Ukrainy v umovakh bilshovytskoho totalitarnoho rezhymu v 20-30-ti roky XX stolittia [The destruction of the traditional outlook of the Greeks of Ukraine under the conditions of the Bolshevik totalitarian regime in the 20s and 30s of the 20th century]. *Current issues of humanitarian sciences: interuniversity collection of scientific works of young scientists of the Drohobyt'sk State Pedagogical University named after I. Franko*. No.53. P.41-46. [in Ukrainian].
9. Zhurba M. (2002) Etnonatsionalni ta mizhnatsionalni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukraïnskoho sela (20-30-rr. XX st.) [Ethno-national and international aspects of the activities of public associations of the Ukrainian village (20-30s of the XX century)]. K., Scientific world. 498 p. [in Ukrainian].